

НЕВЯНА ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА (Велико Търново)

ОБРАЗЪТ НА КИПРИАН В ПОХВАЛНОТО СЛОВО ЗА НЕГО ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Познатото на науката само по един-единствен препис „Похвално слово за Киприан“ от Григорий Цамблак¹ е творба с изявена в народно-отношение тематика. Героят по народност е българин, играл важна роля в руската литература и култура в края на XIV и началото на XV в. Тази възторжена похвала е създадена също от българин, но е произнесена пред руски слушатели. В словото са намерили своеобразно отражение съществени черти и моменти от българската и руската обществена действителност. Така че тази Цамблакова творба засяга България и Русия. Затова тя еднакво принадлежи както на старата българска, така и на старата руска литература.

Подбудите за написването и произнасянето на това слово трябва да се обяснят от обществена, политическа и лична гледна точка. Цамблак е искал да покаже пример за църковен и обществен деец, книжовник, който при това е и негов съотечественик и роднина. Но над всичко доминират подтици от патриотичен характер. Като рисува образа на една велика за времето си личност, Цамблак в същност припомня за миналото величие на несломената още българска държава. Сигурно не без значение е и фактът, че Киприан е негов роднина — брат на баща му. А авторът има право да се гордее със своя чичо — бивш киевски, московски и всеруски митрополит. Всичко това е окрилило Цамблак да разгърне в най-голяма степен своите поетически възможности и да създаде една от най-сполучливите си, най-художествени творби.

„Похвално слово за Киприан“ е образец на новия витиен агиографски стил, намерил широко разпространение през XIV в. във визан-

¹ Преписът е от XVI в., № 235 (384) на бившата Московска синодална библиотека, руска редакция. Сега се съхранява в ГИМ — Москва. А. Горский, К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. II, 3. М., 1862. с. 138—140; в Русия словото е обнародвано от архим. Леонид. Надгробное слово Григория Цамблака российскому архиепископу Киприану. — Чтения ИОДР, 1872, кн. 1, с. 25—32; у нас го издаде Б. Ст. Ангелов в книгата си Из старата българска, руска и сръбска литература. Ч. I. С., БАН, 1958. с. 180—190.

тийската и южнославянската книжнина и оттук преминал и в Русия. В духа на тази книжнина на „висок стил“ Цамблак изгражда образа на героя си и иска да внуши на слушателите, че се касае за велик светец, който заслужава почит и комуто трябва да се подражава. Идеализацията в случая има дълбок политически смисъл. Като е нарисувал образа на един велик българин, Цамблак е искал да покаже какви достойни синове е имала България, макар по това време (1409) да не съществува като самостоятелна политическа сила.

Стилът на едно произведение зависи от художествените задачи, които си е поставил неговият автор. А главна цел на Григорий е да възвеличи името на Киприан. Макар че вниманието на автора е насочено главно върху неговия образ, той не посочва много факти от живота му — не защото не е знаел такива факти, а главно поради характера на творбата. Цамблак е целел да създаде възторжено похвално слово за Киприан, а не житие.* Докато основна задача на житиеписците е чрез разказа за живота на светеца да поучат своите слушатели и читатели, авторите на похвални слова постигат същия резултат предимно с изкуствени литературни похвати и средства и с лирическия и хвалебствен тон на цялото произведение.

Герой на това Цамблаково похвално слово е киевският, московският и всеруският митрополит Киприан, играл значителна роля в руската литература и култура, в целия духовен и политически живот на страната в края на XIV и началото на XV в. Затова предмет на изображение се явява не отвлечен аскет, а конкретна историческа личност. Още в началото на своята похвала Цамблак заявява че той и слушателите му са притиснати от люта скръб, причинена от смъртта на Киприан. Тази мъка, която е лейтмотив на цялата творба, е не само негова, но и на слушателите му — бившите пасоми на Киприан. Върху фона на искрената и дълбока скръб на проповедник и слушатели е изграден образът на българина, руски митрополит. Преди всичко авторът посочва, че Киприан е син на България, но бог го е отнел от нея и го е дарил на русите. Въз основа на контраста са показани чувствата на българи и руси. С помощта на антитезата Цамблак изтъква мъката на българите от отнемането на техния именит сънародник и радостта на русите, че са се насладили да имат такъв духовен пастир: „Егоже во наше отъчество изнесе, вамъ же того бѣгъ дрова, егоже вы на мнозе наслаждаете са, мы же аншнхомъ са. Нмъже вы краснасте са, мы же тѣмъ желаннем стѣтовахомъ, нмъже вы преспѣвасте, да стѣще въ заповѣдехъ господнихъ.“² Тези думи са израз на патриотизма на Цамблак, че именно неговото отечество България е родило такъв велик духовен пастир и го е дало на друг славянски народ — руския.

* Макар в наслова на стигания до нас препис да е означено надгробное нже во святых по истинне киприанъ духовнскою русинскою, в науката това Цамблаково произведение е познато повече под заглавие „Похвално слово за Киприан“. Наистина това е творба с подчертан панегиричен дух. Затова и ние го наричаме „Похвално слово за Киприан“.

² Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Ч. I. С., 1958, с. 181. Всички цитати по-нататък са по това издание. За удобство страниците ще посочвам непосредствено след цитата.

Григорий Цамблак изгражда образа на главния си герой, като използва, от една страна, някои типични средновековни форми, похвати и средства и с това продължава традициите на своите предходници и, от друга страна, като въвежда някои нови художествени похвати и средства на изображение, които го характеризират като писател-новатор, писател-предвъзрожденец. Разбира се, рязко разграничение между старо и ново не може и не бива да се прави. Те съжителствуват заедно в творбата, като на едни места превес имат старите агиографски норми, а на други — новите, без това да нарушава стройността на цялото.

Често използван от средновековните писатели в агиографията похват, използван и от Цамблак, са биографичните припомняния. Макар да няма за цел да разкрива напълно житейския път на своя герой, Цамблак е отделил място в словото си, за да опише някои моменти от живота му, и то предимно свързани с България и с него самия — автора на тази възхвала. С това той е целел да представи Киприан не като отвлечен аскет, а като жив, реален човек с мисли и чувства, със скърби и радости, човек, който действа и се вълнува. С това Цамблак пренебрегва задължителния агиографски принцип хората да се изобразяват колкото се може по-абстрактни, по-неземни, затова пък по-божествени. Той говори за писмото, с което Киприан го поканил в Москва, и за решението си веднага да се отзове на поканата на своя чичо. Но грозната вест за смъртта на Киприан го срещнала по пътя, когато вече бързал да достигне руските земи, и го потресла. По повод на това известие с неподправена мъка и искрено страдание Цамблак възкликва: „В ненадъжнаго гласа стръбъ подобно коснѣвшаго са срѣцѣ, въ надѣрствореннаго възвѣщенѣа, сквозѣ шнѣ вѣдѣвшаго са во внотренѣа!“ (с. 181). Този болезнен стон е израз на естествена и искрена скръб, породена от загубата на скъп и близък нему човек.

Особено внимание Цамблак отделя на посещението на Киприан в Търново през 1379 г. Без да обръща внимание на дългия път, движени от любов към своя роден град и сънародниците си, на път от Москва за Цариград Киприан се отбива в българската столица, а търновци му уреждат тържествено посрещане. С умиление Цамблак се връща към спомените си от преди 30 години, за да разкаже на слушателите си за оня паметен ден от своето детство, когато жителите на неговия роден град се стекли да посрещнат своя велик съгражданин. Григорий е горд, че редом с патриарх Евтимий и родния си баща е присъствувал на това незабравимо събитие в живота на търновци. При описание на Киприановото посрещане в Търново Цамблак се е домогнал до убедителна жизнена правдивост, която се подхранва от живите автори спомени. Макар при изображението на тази масова сцена вниманието му да е раздвоено към посрещачи и към гостенин, Цамблак не забравя главния предмет на своята възхвала — Киприан. Тук авторът подбира такива епитети и сравнения, с които кичи името на героя си: „велико съкровище“, „велико светило“, „стълб на благочестието“. За своите сънародници Киприан е „изпратено от бога изцеление“. Затова около него се трупат жени и мъже, бедни и богати, възрастни и деца, болни и здрави. Всички се стремят да се докоснат до свещената му одежда, а като не успяват да сторят това, задоволяват се отдалеч да го съзерцават и да

приемат благословията му. Тази картина Цамблак е успял като иетински художник да предаде с ярка пластичност и неповторима живост. Слушателите и читателите като че ли виждат стеклото се множество пред крепостните стени на Търново и сред него гордата и същевременно великодушна осанка на Киприан, „истински стълб на благочестието“, раздаващ благословия. Този епизод от „Похвално слово за Киприан“ може да се сравни само с една подобна картина — раздялата на патриарх Евтимий с търновци, — нарисувана пак от Цамблак в най-хубавата му творба, бисера на средновековната ни литература — „Похвално слово за Евтимий“.

Описанието на Киприановото посрещане във „великия град, царичата на градовете“ — Търново — е отличен пример за стремежа на Цамблак да описва не самите постъпки на героя си, а впечатлението от тях. Отношението на търновци към Киприан по косвен път великолепно характеризира неговото величие.

Да се замества разказът за конкретни постъпки и дела с по-общни художествени описания е характерна отлика на писателския маниер през средновековието, но през XIV и XIV в. това заместване става тенденциозно. Това се дължи на стремежа на писателите да пишат на висок, витиеват, пищен стил. А най-ярък представител на този стил, наричан от русите „плетение словес“, или както К. Мечев сполучливо назовава неговия еквивалент на български език „словесно вземо“³, е Григорий Цамблак. В това отношение може да му съперничи само неговият съвременник, русин по народност, Епифаний Премъдри.

В творбата си Цамблак съобщава още едно важно биографично сведение за Киприан. След като изтъква редица негови добродетели и очертава по косвен път значението му за църковния и културния живот на Русия по онова време, за да оправдае своята голяма лична мъка от загубата му, той изтъква и родството си с него с недвусмислената фраза „братъ бѣаше нашему отцю“. Значи, Киприан му е роден чичо. Напоследък това родство бе оспорено от J. Holthusen в работата му, представена на Шестия славистичен конгрес в Прага.⁴ Той смята, че е открил източника, който лежи в основата на това Цамблаково произведение. Като такъв източник сочи „*Επιτάφιος λόγος* auf den Bischof Meletios von Antiochia (+381) dessen Verfasser Gregorios von Nissa“ (с. 373).

Виждайки подражание в някои моменти на творбата, Holthusen е склонен да тълкува фразата за родството между Цамблак и Киприан „като ехо на мислите на Григорий от Ниса“, т. е. че става дума за духовно родство между двамата, а не за физическо, биологично родство, тъй като „една от най-важните теми при Григорий от Ниса е духовната връзка между епископите“ (с. 377). Внимателното анализиране обаче на цялото произведение показва, че Цамблак рисува с много обич не само сънародник и съгражданин, а свой много близък човек, скъп на сърцето му родственик. Смъртта на чужд човек не би го потресла толкова силно, не би го накарала да се чувства осиротял. Изобщо всичко в:

³ К. Мечев. Григорий Цамблак. С., 1969. с. 227.

⁴ J. Holthusen. Neues zur Erklärung des Nadgrabnoe slovo von Grigorij Camblak auf den Moskauer Metropoliten Kiprian. — In: Sonderdruck aus Slavistischen Studien zum VI Internationalen Slavistenkongress in Prag, 1968. München, 1968. p. 372—382.

произведението — и съдържание, и атмосфера, и настроение и поезика — опровергава мнението на Holthusen, че се касае за духовно, а не за физическо, кръвно родство между Киприан и Цамблак.

Няколкото биографични припомняния, използвани от Цамблак при характеристиката на Киприан, показват, че наред със старите традиционни похвати и средства при обрисуване образа на главния герой Цамблак прибегва и до личните свидетелства — нещо, съвсем ново за средновековната литература. Той сигурно е знаел и много други факти от живота на своя чичо било то от своя баща, от свои съграждани или от атонски монаси. Но за тях не споменава нито дума, а се спира само на тези моменти от живота му, които са свързани с неговите лични спомени и допринасят твърде много за живостта на творбата.

Действията на човека играят важна роля в характеристиката на неговия образ. Но според Д. С. Лихачов конкретните постъпки и дела на героите в произведенията от XIV и XV в. са малко.⁵ Важно е отношението на автора към тях. Той не ги описва, а ги характеризира с различни оценъчни епитети. Така постига абстрактност на изложението и показва „вечния им смисъл“. Верен на средновековния принцип за конкретни дела да се пише с най-общи фрази и Цамблак не посочва конкретни примери от дейността на Киприан като митрополит, общественик, реформатор и книжовник, макар на съвременниците му да е било добре известно какво е представлявал той за Русия.⁶ За неговата дейност Цамблак говори твърде общо и отвлечено, напълно в духа на старата агиографска литература: „Какво мы не плачем са толкаго и таковаго добра, не зчтлаа токмо, но и руднелаа, нже багтно пртаго дха вас порудн, воспита же емаглем, наказа же зченнем отчкым, зпрмдн страхом гннм, оградн шескдз маткеным дьнствнм и прожделнны вас створи и желателным ксьм члкым.“ Макар и обща, това е все пак една косвена характеристика на ролята и значението на Киприан за целия обществен живот на Русия в края на XIV и началото на XV в.

За разлика от съвременните писатели, които изграждат образите на своите герои предимно чрез делата им, средновековните автори избягват да описват конкретните постъпки на героите си, а заменят разказа за тях с художествени описания с по-общ смисъл. Това се дължи на стремежа им да направят героите си по-неземни, по-свети, по-божествени. Цамблак например избягва да говори конкретно за Киприановата дейност, но обича да разсъждава за нея и най-вече над нейните резултати, които измерва с любовта на целия руски народ към Киприан. „Сего бо

⁵ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — В: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. М., АН СССР, 1960; вж. повече в статията му Изображение людей в житийной литературе конца XIV—XV вв. — ТОДРЛ, т. XII, 1956.

⁶ За Киприановата дейност в Русия вж. Й. Иванов. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). — Изв. Инст. за българска литература, кн. VI, 1958, с. 25—79; Л. А. Дмитриев. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (К русско-болгарским литературным связям XIV—XV вв.). — ТОДРЛ, т. XIX, 1963, с. 215—254.

ради възжеланието ми, както такъв си не е ради, възжеланието же не е, както такава сподобителта са имати ща. Доблестен корен и чуден, но и плодн кореню достонни. Нбо както же неки корен чуден е в едрях избулюща са земли, тон нбо не дивитъ са. Ради же плодотъ своен добродетелн крепостъ показвет“ (с. 182).

Както всички писатели, които създават литература на висок стил, така и Григорий Цамблак, когато говори за героя си, често използва перифразата. В цялото слово името на Киприан е споменато само пет пъти, трите пъти от които в заглавието и послеслова. Вътре в текста Цамблак предпочита да го нарича „пастирът“, „отецът“, „блаженият“, „светият“, „премъдрият“, „великият“ и т. н. По този начин той пак отдалечава образа му от реалните, от земните неща и го възвисява до необикновените, до светите божии угодници. Така и използването на перифразата е подчинено на целта да се увековечи името на Киприан, като образът му се рисува по-абстрактен, по-недействителен, по-божествен.

След като е посочил някои моменти от живота на своя герой и като не престава да жали себе си и своите слушатели за понесената загуба, авторът достига до истински апотеоз на Киприан. Този апотеоз е осъществен чрез многобройни реторични въпроси, поставени един след друг, които издават градиране на чувството: „Гдѣ око, некое зращее, еже томъ дарова бгъ въ пестыни еше свщъ? Гдѣ рхо, бжтвеннаго гласа послышающее? Гдѣ языкъ онь истиннын и еретнкомъ стращнын? Гдѣ сладкаа ичима тишина? Гдѣ зетнамъ свѣтлое осклабление, блгвнемъ явлаемое? Гдѣ десница много благославяемаа? Гдѣ свѣтлае ино ядрнао дха, корабель вашего жителства сътворяющее тихо преплавати житинския волны? Гдѣ незѣстное дшамъ кормлао, нмъ же възмѣщенне языческаа бестрастно прехождаете? Гдѣ непреложное рдзвма зтверженне, нмже всакъ страхъ ѿгонаасте? Гдѣ добрынъ корзмчин, нже вашего зма корабель къ несемъ направлааше?“ (с. 186). Това е познат похват на средновековните писатели, използван много често в панегиричната литература — облажаване частите на тялото. Но вместо до познатите изброявания на предметите, които се облажават, Цамблак е прибягнал до специфична форма за това — реторичните въпроси, към които има подчертан афинитет. Тяхното предназначение е да поддържат интереса на слушателите. Повторението на местоимението гдѣ в началото на всяко изречение придава своеобразна ритмичност на речта. Освен това, произнесени с повишен емоционален тон, те помагат на автора да създаде емоционална атмосфера, която най-добре може да въздействува на слушателите му и да извика у тях чувство на умиление и благоговение пред светостта на Киприан. По този начин Цамблак култивира и определени християнски чувства у русите.

Важно място сред изобразителната палитра от типично средновековни художествени похвати и средства на Григорий Цамблак заемат

сравненията със събития и герои от свещеното писание. С тях постига преди всичко абстрактност на изложението, затова отделя твърде много място за сравнения на Киприан с библейски лица, за цитати от каноничните книги. Така например, след като говори за скръбта на русите, причинена от смъртта на Киприан, той изтъква, че те са се лишили от втори Йосиф, т. е. Киприан е бил истински техен духовен баща. Цамблак е склонен да постави Киприановото целомъдрие дори по-високо от Йосифовото: „Нео другою Йосифа лишихом са, егож препитанне не пшеницею баше, но словом вчтаьства и права влгтик, егво же целомъдріе не поумомъ, но много высочанше, и не до того станъ и нным преподаде“ (с. 181).

Когато говори за добродетелите на Киприан, Цамблак ги свързва с имената на ония библейски герои, за които се изтъква, че са били техни ревностни носители: „Авраамово страннопримство или паче вбопримство целомъдріе Носифово, Моисеева влгсть и в своеплемennomъ мнлованні, Нового трыпніе“ (с. 188) още „Аароново сщнолвпне, Самондова твердость, Давидова кротость, Соломонова премъдрость, Нліина ревность, Даніилово разсужденіе“ (с. 189). Така Цамблак и в това си слово е оставал верен на един характерен за панегиричната литература похват, а именно съпоставката на героя с библейски лица и събития. Тя в най-голяма степен допринася за възвеличаването на Киприан и го нарежда сред светите божи избраници.

Най-характерни за художественото майсторство на Цамблак при изграждане образа на неговия герой са многобройните, най-разнообразни и поетични епитети и сравнения, с които той кичи името на Киприан. Наред с десетки пъти употребените „блаженн“, „зълнн“, „премъдрн“, „вланкн“ се срещат и такива епитети: „нсточнвваем в добродетелн“, „непривдobleваем въ словесныхъ сказаннх“, „доблествен корен и чуден“ и т. н. Едни от тези епитети са оценъчни и характеризират предимно Киприановите добродетели, други обаче имат твърде общ, абстрактен смисъл и придават само външен блясък на фразата. Тържественият, хвалебствен тон на цялото произведение до голяма степен се постига и с многобройните пищни епитети и сравнения, свързани с името на Киприан. Интерес представляват сравненията с птици, животни и предмети. Тъй като Цамблак се интересува предимно от делата на героя си, от техния смисъл, а не от неговия зрим, конкретен образ на човек, сравнява не човека, а неговите постъпки и действия. Това е похват не само на Цамблак, а на всички негови събратя по перо през средновековието. Ето на какво Григорий оприличава грижите на Киприан за руските му пасоми и неговата пастирска дейност: „Таковъ во намъ подобаше архіерен, нже во всемъ дхвнѣ възвесеан вас, осынн вас своихъ матевъ крылома и нашедшиа многажды бѣды, како же птенца орель к нѣдромъ прнем“ (с. 189). Киприан е сравнен с орел — така както орелът приютява пиленцата си в гнездото, така и той приютявал русите и ги

пазел от беда. Все заради умелата му проповедническа дейност Цамблак го нарича "слави́н църквѣнъ", "Добрыи корѣмчи", "свѣтло русинскон земан" и т. н.

И в тази похвала на Григория Цамблак, както във всичките му произведения, се наблюдава осезаемо внимание към личността на героя, към неговите чувства и преживявания. Това е нещо ново в отношението на писателите към човека като предмет на художествено изображение. „Самое характерное и самое значительное явление в изображении людей в житийной литературе конца XIV — XV вв. — это своеобразный „абстрактный психологизм“ — пише Лихачов в бележития си доклад пред Четвъртия славистичен конгрес в Москва „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России“⁷. Литературата от това време, както отбелязва Лихачов, е проникната от психологизъм. Писателите описват различни психологически състояния, говорят за чувствата на героите си, за собствените си чувства, стремят се да възбудят определени чувства и у читателите си. В „Похвално слово за Киприан“ Цамблак се изявява като отличен майстор на психологически описания. Той говори за чувствата на Киприан при посещението му във все още цветущия град Търново през 1379 г., за неизказаната радост, която изпитва Киприан, като вижда отечеството си така добре управлявано в църковно отношение от патриарх Евтимий. Той изпитва истинска гордост от величието на църквата, която го е възпитала и изучила. Авторът не пропуска да отбележи, че именно движен от голямата си любов към своя народ и отечество, Киприан не се отегчава от дългия път и се отправя към „великия и царствен град“. Тези и някои други моменти в произведението, в които авторът описва чувствата на русите към Киприан, на сънародниците му, проявени спонтанно при посрещането му и др., представят Цамблак като писател с по-ново отношение към личността на човека, към неговите действия, чувства и душевни преживявания. Или касае се за един предренесансов поглед към човека като обект на литературно-художествено изображение. Затова напоследък с право наричат даровития труженик на поприцето за балканско и славянско единство, талантливия писател от Търново, достойния следовник на традициите на Търновската книжовна школа Григорий Цамблак писател-новатор, писател-предвъзрожденец.

⁷ Цит. изд., с. 127.